

VI

MACHIAVELLIHO POJETÍ DĚJIN

Ve spise *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation* charakterizuje W. Dilthey Machiavelliho přístup k historii takto: „Myšlenka na evoluci nebo vývoj lidstva je mu zcela cizí; náleží k těm, kteří v 16. století na základě poučky o stejnorodosti lidí ve všech časových úsecích připravovali odvození přirozeného systému kulturních reforem z podstaty člověka. Na této myšlence byla u něho založena i možnost státního umění a politické vědy.“¹ Machiavelli byl tedy podle Diltheye myslitelem, který dovedl spojit obecná pravidla, jež vyabstrahoval u antických autorů s historickou indukci, jeho obraz dějin je pak závislý na statické antropologii, jedině z ní možno vyvodit pravidla lidského jednání. Podle Diltheye bylo právě pro vyhraněný statismus Machiavellimu cizí pojetí historičnosti, které se prosazovalo od počátku 19. století.

Nelze-li u Machiavelliho mluvit o historičnosti v moderním slova smyslu, nelze ho též redukovat na pragmaticky zaměřeného politického myslitele, který by používal historickýchpříkladů jen pro potvrzení svých základních tezí. Machiavelli prakticky neuznával takové pojetí historie, jež by ve společném dění vidělo jen racionální činy, pojetí, jež by ve velikosti těchto činů spatřovalo především zdroje morálního poučení pro přítomnost. Odmítá pragmatickou historiografii,² jež předpokládala racionalitu veškerého politického jednání, spatřujíc ve velkých jedincích činitele, využívající ostatních lidí jako prostředku při prosazování svých cílů. Nemohl souhlasit se zásadami historiografie, jež popisovala a hodnotila individuální historické počiny hlavně proto, že nebyla s to postihnout širší problematiku společenského vývoje. Byl si vědom tematické omezenosti pragmatického dějepisectví, jeho převážného zaměření na zahraniční politické a vojenské akce, jeho neschopnosti vidět závislost vnější politiky na politice vnitřní. Právě v tomto směru překonal Machiavelli snad nejradiálněji pragmatickou historiografii. Z tohoto hlediska nutno chápat i Machiavelliho kritiku staršího humanistického dějepisectví (především Lionarda Brunioho a Poggia Braccioliniho).³ Vytýká florentskému humanistickému dějepisectví, že nevěnovalo dostatečnou pozornost vnitřním dějinám státu, ignorujíc vnitřní rozpory ve Florencii, z nichž by bylo možno vysvětlit celkové zaměření florentské politiky. Machiavelli chápe historii komplexněji, zkoumá závislost zahraniční politiky na politice vnitřní, soustřeďuje své úsilí na rozbor vnitřních poměrů společnosti. Právě proto mu nedostačuje popisná metoda. Obrací tak nutně zřetel na teoretickou historiografii.

Machiavelliho historická koncepce je dále v zásadě i koncepcí hodnoticí, problematika geneze se u něho neodlučně pojí s problematikou platnosti. Jestliže např.

používá antických republikánských vzorů, nečiní to jen proto, aby postavil do protikladu mravní sílu republikánského Říma a obecný úpadek společnosti soudobé Florencie, ale aby objasnil i příčiny tohoto úpadku.

Machiavelli ovšem nikde nepodal systematický výklad svého názoru na dějiny. Nepochybně si byl vědom skutečnosti, že teoretickoabstraktní moment je příliš bezprostředně vázán na konkrétní historickou skutečnost; v historii není možná subsumpce jednotlivých příkladů pod obecná pravidla, všude se uplatňuje kvalitativní zřetel. Chtěli-li bychom použít výrazu, který se stal běžný v metodologii historických věd ve 20. století, nebudeme daleko od pravdy, řekneme-li, že síla Machiavelliho historického myšlení spočívala v konkrétní abstrakci.

Máme-li si blíže objasnit, jak Machiavelli pojímal historii, musíme se nutně pokusit odpovědět na tři základní otázky:

a) co rozumí Machiavelli pod historickými pravidelnostmi; jaké je jejich ontologické zakotvení,

b) jak základní pojetí pravidelností mu pomohlo vybudovat obecnou teorii společnosti,

c) zda je Machiavelli schopen vysvětlit i podmíněnost historických jevů, jak využívá principu kauzality v pojetí historických pravidelností.

I zde se Machiavelli dal inspirovat Polybiem.⁴ Polybios nepochybně hledal jakési stereotypy v politickém a vojenském jednání. S tím Machiavelli v zásadě souhlasil, stejně sdílí s Polybiem představu, že z dějin je možné něčemu se naučit. Právě tak se shoduje s Polybiem i v názoru, že lze na základě poznání určitých stereotypů jednání v minulosti předvídat i budoucnost.⁵

Ale vedle těchto shodných rysů v obecných zásadách nutno ovšem vidět zvlášť značná specifika obou myslitelů. Předně Machiavelli vychází z vlastních politických zkušeností, snaží se v dějinách nalézt paralely pro určité jevy soudobého politického dění. Pozoruje historické procesy z pozic příslušníka jiné společenské třídy musí klásti v minulosti důraz na jiné jevy než Polybios. Jsa neustále veden snahou zasáhnout politickou akcí při reformě společnosti, zkoumá politické akce více z hlediska politiky vnitřní než vnější. Klade-li si např. otázku, zda lze politickou akci radikálně reformovat společnost nebo zda je lépe tuto akci nepodnikat a nechat věcem volný průběh, vidí-li v neuvážených zásadách často jen možnost zvětšit společenské zlo — zvláště v případě, nemůže-li zaručit, že zlo bude skutečně politickým zášahem likvidováno⁶ — má před očima politické zkušenosti období florentské republiky 1494 — 1512.

V takovémto případě může být historické zdůvodnění dvojitá. Machiavelli se může jednak dovolat na známý příklad gracchovského zákonodárství, může však hledat i paralely vnější; v tomto případě odpor spojenců proti Římu. Kdyby se podle Machiavelliho byli smířili se stávajícím stavem a snažili se Řím usmířit, dosáhli by bývali více než otevřeným odporem. Tak vlastně došlo k pravému opaku. Řím se vnitřně posílil, sáhl k radikálnějším vnitřním opatřením, která podpořila jeho expanzi a uspíšila jejich konec.⁷ To je novum proti Polybiovi. I když historiku mocenského vzestupu Říma nebyla cizí otázka společenského zla, vyplývajícího a podmíněného špatnými vnitřními institucemi státu (viz např. Polybiovu charakteristiku kartaginské ústavy),⁸ přesto stojí u něho takové úvahy spíše na okraji díla (prakticky jsou obsaženy v šesté knize jeho *Istoriai*).

Vedle pravidelností, jež bychom mohli označit jako empirické, narážíme ovšem u Machiavelliho na jiný druh pravidelností, jež bychom mohli nazvat vývojovými tendencemi jednotlivých státních forem. Machiavelli aplikuje na historický proces jednak cyklickou teorii, jednak učení o rovnováze, jíž se udržují jednotlivé státní útvary.

Jak jsme již ukázali, nebyl Machiavelli v pojetí cyklické teorie původní. I zde je možno sledovat vliv Polybiův. Ovšem jestliže se u Polybia, jak ukázal G. Sasso,⁹ cyklická teorie vyznačovala absolutní přírodní nutností, která nepřipouštěla výjimek — konečně vývoj státních forem v antickém Řecku potvrzoval myšlenku rigorózní nutnosti při opakování cyklu ve vývoji jednotlivých států velmi důsledně — pak Machiavelli má ovšem zkušenosti ze soudobé Itálie, kde řada městských států se stala v určité fázi svého vývoje kořisti cizích mocností. Státy, jež prodělávají mnoho vnitřních převratů, stávají se snadno kořisti cizích mocností.¹⁰ Machiavelli mnohem širě než Polybios chápe i samotné politické jednání. Nezapomeňme, že Polybios např. věnoval mnohem menší pozornost důsledkům společenské morálky pro vlastní politickou akci.

Je sice pravda, že Machiavelli nekladl společenskou morálku na první místo v historickém dění; zdůrazňoval podřízenost společenské morálky širším společenským závislostem. Považuje ji za odvozenou složku vztahu panství a poddanství, v němž vidí základní formu zespolečnění. Bez panství a poddanství by nebylo možné odlišit dobro od zla.¹¹ Ovšem na druhé straně, s výjimkou Discorsi, připouští Machiavelli kritérium politickoobčanské morálky jak při posuzování jednotlivých státních útvarů, tak i politických akcí. Právě toto stanovisko bylo Polybiův cíl.

Republikánskoobčanský princip, vyabstrahovaný ze zkušeností římské republiky, zdůvodňující politiku popolo, dodává pak konkrétní náplň i Machiavellinu pojetí degenerace jednotlivých státních forem. Jakkoli se v obecné rovině Machiavelli přidržuje schématu Polybiova, je pro něho při posouzení konkrétních případů směrodatný i moment morálně politický. Antice nikoliv neznámá představa, že státy se udržují ideami, z nichž vznikly, je zapojena do obecných historických úvah o zachování ústav.

Jinak je Machiavelli původní především z hlediska své doby, uplatňuje polybiovské schéma na státní útvary renesance, snaže se vysvětlit příčiny jejich vzniku a rozkladu. Pod tímto zorným úhlem zdůrazňuje i některé rysy v polybiovské koncepci více než ostatní. Ukazuje např., že státní formy počínají degenerovat v okamžiku, kdy odchází první garnitura, jež je zavedla.¹² Monarchie prakticky ztroskotává na dědičnosti své funkce, v období vlády synů dochází k rozkladu původního principu, nástupci prvních vládařů se dopouštějí různých přehmatů, zvyšující tak odpor poddaných proti sobě; důsledkem takového jednání může být jen zvrát státních forem. Podobně je tomu s oligarchií.¹³ V druhé generaci se z oligarchů stávají lidé závistiví, chtějí žen, základní dobrý princip pervertuje, dochází k anarchii. A stejného prokletí není ušetřena ani demokracie. I zde se původní princip znehodnotí, demokracii vystřídá anarchie; podle Machiavelliho mají „stati popolari“ vždy jen krátké trvání, nepřežijí dobu generace, jež je zavedla.¹⁴

Povšimneme-li si tohoto schématu blíže, vidíme, že Machiavelli zcela reálně počítá s úlohou biologického prvku ve společenském dění. V první etapě — v období zřízení vlád — nepřísluší mu ovšem rozhodující úloha, zde politická akce přehlazuje biologické pozadí. Teprve v druhé etapě, v období, kdy se určitá vládní forma

stabilizovala, zasahuje biologickogenerační prvek s neobyčejnou vehemencí, proniká do společenského dění, slučuje se s ostatními složkami společenského dění, oslabuje obecnost zájmů, podporuje egoismus společenských postojů.

V dějinách tedy působí hlavně dva principy — jednak politická akce a s ní spjaté nabytí či pozbytí prestiže — a to především v době zřízení jednotlivých státních útvarů — jednak biologickogenerační prvek, který vystupuje do popředí v období úpadku určité společenské formy. Projde-li národ několikrát touto druhou fází, pak není podle Machiavelliho možná již obnova, zvláště ne demokratickými prostředky.

Moc přírodně biologického faktoru není tedy v Machiavelliho pojetí taková, jak si ji představoval Polybios, u něhož společenská dekadence byla koneckonců vždy chápána jako předstupeň společenské regenerace. U Machiavelliho je otázka regenerace přesunuta do roviny politické akce, tedy do oblasti lidského jednání. Nutno nalézt takové prostředky, jež by regeneraci umožnily. A tyto prostředky jsou obsaženy v politické akci.

Otázky udržení a regenerace vládních forem jsou u Machiavelliho spjaty s koncepcí společenské rovnováhy. Dalo by se snadno prokázat, že Machiavelli i zde není původní, že se v mnohém dal inspirovat Aristotelem, zvláště osmou knihou jeho *Politiky*. Ovšem aristotelské koncepci se u Machiavelliho dostává historické konkretizace; tak vládou středu rozumí Machiavelli především vládu středního měšťanstva, tj. popolo. Vláda středu umožňuje pak udržet společenskou rovnováhu; je-li střed rozkotán, nabývají vrchu extrémní síly, pozice vlády se stává víceméně vratkou, státní forma upadá. Konkrétně slouží toto hledisko Machiavellimu ve Florentských dějinách jak k znehodnocení revolučního pokusu Ciompi (1378),¹⁵ tak i ke kritice vlády popolo grasso, jež byla nastolena po r. 1382.¹⁶

Machiavellimu umožňuje pak toto kritérium i posouzení jednotlivých druhů vlád. Je ideálním typem vlády, ovšem nikterak odtrženým od společenské reality, jest cílem politického snažení, ovšem zároveň něčím, co je vydáno neúprosné časové korozi, vnitřnímu destruktivnímu dění. I zde působí souhra času a vnitřních příčin při zániku jinak ideálního principu.¹⁷ Machiavelli sice nevylučuje možnost, že lze negativním vlivům čelit, ovšem je si vědom skutečnosti, že i promyšlené obnovení základního principu, na němž ta či ona vláda stojí, má své časové meze. I v pojetí společenské rovnováhy se tedy objevují všechna základní Machiavelliho hlediska. Hledisko historickogenetické, hledisko poznávací a hledisko hodnotící. Nebylo by tedy správné vidět ve společenské rovnováze jen ideální typ, o němž mluví např. sociologie 20. století (M. Weber).

Řekli jsme již, že jeden z důvodů, proč Machiavelli neutkvěl na důsledném biologismu Polybiovu, nutno hledat v jeho pojetí úlohy společenské etiky, kterou spouje s představami vlády popolo. Machiavelli neignoruje dále v politickém dění onu složku, již bychom mohli nazvat občanskou společností (civil society), vidí jasně souvislost státních forem se společenským uspořádáním. Tak spatřuje příčiny mravní zkázy společnosti v majetkové nerovnosti,¹⁸ soudí dále, že v městech, jejichž vnitřní formy degenerovaly, prakticky nelze obnovit svobodné státní zřízení;¹⁹ zde pomůže jedině silná osobnost jednotlivce, která spojí velkorysost se statečností. Machiavelli je přesvědčen, že republikánské zřízení nelze prosadit tam, kde se jeví převaha feudálů.

Odtud vyplývá i Machiavelliho základní vztah k společenským reformám. Podle Machiavelliho nelze prosazovat reformy jen v oblasti státní a ignorovat reálné společenské vztahy, nestačí jen změnit zákonv a nechat vše ostatní nedotknuto. Při

základních reformách je nutno změnit vždy i podstatu společenského řádu. Přitom i zákony mají úlohu aktivní, samy jsou projevem a výsledkem reformního snažení.²⁰

Jestliže se ukázalo, že Machiavelli občanskou společenskou morálkou a politickou akcí vlastně koriguje vědomí přírodní nutnosti v rámci společenského procesu, nabízí se další otázka, zda lze mluvit u Machiavelliho v pravém smyslu o materialismu a mechanismu. Nepochybně Machiavelli nesdílel kreační představu středověké teologie, i když se k otázce stvoření světa nevysslovil s náležitou rozhodností. Hlavní doklad pro či proti kreační teorii, s níž se můžeme setkat v Machiavelliho *Discorsi*, významu neutrálně. Nemáme prakticky doklad, že svět byl starší 5000 let; ovšem nemůžeme ani vyloučit domněnku, že tyto zprávy byly zničeny, že tedy svět mohl být věčný.²¹

Jestliže Machiavelli odpovídá na tuto otázku věčnosti světa celkem vyhýbavě, není tomu tak potud, pokud zkoumá identitu historického světa. Vyslovuje názor, že svět byl a je vždy týž, že na světě existovalo vždy totéž množství dobra a zla.²² V historii se pouze různě rozdělovalo mezi jednotlivé národy. Narážíme tak na myšlenku identity lidských vztahů, neměnnosti podstaty člověka, myšlenku, jež mohla být recipována přímo od antických autorů. Velikou úlohu přičítá Machiavelli geografickému faktoru ve vývoji civilizací, i když ne v takovém rozsahu, jak činil geografický materialismus 18. století; zkoumá především vliv přírodních podmínek na lidskou společnost v negativní podobě — možnost destrukce celých civilizací v důsledku přírodních katastrof. Země není schopna poskytnout dostatek potravy; důsledkem toho bývá mor, hlad a zánik celých civilizací.²³

Machiavelli ovšem tento vliv omezuje z hlediska historického všude tam, kde zkoumá konkrétní vztah určitého zeměpisného prostředí k historicky dané civilizaci. Zde všude zdůrazňuje tvůrčí lidskou činnost, schopnost určitých civilizací vyrovnat se s geografickými překážkami dobrým společenským zřízením a zákony. Vhodná ustanovení lidské společnosti mohou nepříznivý vliv přírody paralyzovat, a to nejen v oblastech, kde podnebí není příznivé pro rozvoj civilizace, nýbrž i tam, kde příroda oplývá nesmírným bohatstvím (uvedený příklad Egypta). — Nepříznivé přírodní podmínky se dají překonat vhodným uspořádáním společenských poměrů.

Geografické podmínky zasahují do dějin ovšem přímo i tam, kde vyvolávají migraci a války. Machiavelli příznačně považuje za jeden ze zdrojů válek hlad a nouzi. Jestliže je nouze příliš veliká, pak mnohé národy pronikají do cizích zemí a vedou vyhlazovací válku. Ovšem ani zde nejde o vztah statický. Vezmeme např. Německo. Platilo za oblast, kam bylo možno emigrovat, v současné době je však možno pozorovat spíše opak.²⁴ Machiavelli tedy chápe otázku prostředí historicky, dobré společenské zřízení a dobré zákony převažují nad podmínkami přírodními. I zde se projevuje aktivní stránka přetváření přírody lidskou aktivitou. Rozhodně tedy nelze mluvit u Machiavelliho o přírodním mechanismismu jako o základu jeho názorů na společnost.

Nelze-li však mluvit o mechanismismu v tomto smyslu, je otázka, zda nelze vidět jistou formu mechanismismu v samotném pojetí historického procesu. Machiavelli nepochybně správně rozpoznal, že určité společenské poměry nelze regulovat racionálně, uvědomělá společenská akce se ocitá v konfliktu se sférou mezilidských vztahů, která se vždy projevuje retardačně. Sem možno zařadit i některé jevy z oblasti psychické.²⁵ Politik musí např. počítat s úkazem, že lidé jsou v neštěstí zarmoceni a dostane-li se jim štěstí, jsou tímto stavem brzy nasyceni. Z lidské psychologie lze vysvětlit i příčiny mnoha společenských jevů. Např. příčinu bojů je nutno vidět jednak v *nutnosti* (necessità), jednak ve ctižádostivosti lidí.²⁶

V samotném společenském procesu se tedy střetají nejrozmanitější tendence. Politik musí koneckonců vždy přihlížet k těmto souvislostem, i když nikdy nemůže plně odhadnout, co v dané politické souvislosti vzejde.²⁷

Jako doklad uvádí Machiavelli zákonodárství Gracchů. Chtělo prosadit větší rovnost a nakonec vedlo k vnitřním rozporům římské společnosti, zvýšil se prvek zla.

Machiavelli se ovšem nikdy nespokojil s pouhým konstatováním obecných souvislostí. Hledal naopak vždy a všude způsob, jak mu čelit politickými prostředky. Tak nutno chápat jeho představu o návratu společenských útvarů k zásadám, na nichž byly vybudovány.²⁸ Považuje za nejlepší ony státy, které jsou čas od času schopny sebe sama obnovovat. Nechá-li se vývoji společnosti volný průběh, urychlí se proces degenerace. Je pravda, že někdy vnější náhoda vede státy k vnitřní obnově a vyvolá se tak nutnost obnovy původního ducha institucí.²⁹ Ovšem velikost státu se pozná podle toho, jestliže obnova zásad, z nichž vznikl a na nichž stojí, je vyvolána cílevědomou politickou akcí.

To vše je smyslem Machiavelliho teorie o nutném návratu každého státu, který se chce udržet při životě, k zásadám, z nichž vzešel. Byly-li tyto principy na počátku špatné, či méněcenné, je pochopitelné, že se takovéto společenské zřízení nemůže udržet. Ztrácí totiž velikost a vážnost.

V tomto světle je nutno chápat i dosah Machiavelliho učení o společenských reformách. Není sice možné popřít, že právě na oněch místech, kde Machiavelli uvažuje o společenských reformách, používá argumentace, která často nese stopy mechanicismu. Srovnává např. stát s přírodním tělesem, mluví o různých léčích, jež je nutno předepisovat zdravému a nemocnému tělu apod. Ovšem za těmito obecnými formulacemi se tájí obsah, který původně mechanicky zaměřené obecné tvrzení modifikuje. Machiavelli poukazuje totiž vždy na kvalitativnost společenského dění, která koriguje mechanistickou premisu.

Odtud koneckonců jeho skeptický postoj k možnostem reforem. Ve společnosti nutno počítat s odporem proti reformám, negativně působí především zvyky a návyky, řečeno v rovině psychologické, lidé si neradi zvykají na nové poměry, nemají rádi změny.

V tomto konceptu nutno chápat Machiavelliho doporučení politikům usilujícím o základní změny ve společnosti. Nemají-li lidé nabýt dojmu, že se změnilo skutečně všechno, je nutné udržet alespoň zdání existence starých institucí. To by působilo nepochybně negativně na lidskou psychiku.³⁰

Zbývá říci ještě několik slov k Machiavellimu pojetí příčinnosti; nepochybně obecná zásada, že dějiny je nutno příčinně vysvětlovat, tvořila i základ Polybiovy koncepce.³¹ Ovšem při bližším srovnání názorů Polybiových a Machiavelliho rysují se velmi podstatné rozdíly. Polybios prakticky zkoumal příčinnost ve vztahu k jednotlivé politické akci, u Machiavelliho byla příčinnost chápána v širší souvislosti. Polybiovské schéma praxe (tj. politického činu) zahrnovala příčinu jednak při počátku akce (ať už šlo o příčiny vnější či vnitřní), jednak při jejím dovršení; zda ten či onen prostředek pomohl dosáhnout nebo nedosáhnout vytčeného cíle. Nepochybně mohlo s tímto pojetím vystačit všude tam, kde se hledaly příčiny válek, rozbíraly jednotlivé politické akce.

Mějme na vědomí, že celé pojetí praxe u Polybia — rozhodnutí k činu, převedení tohoto rozhodnutí do reality, výsledek — bylo nepochybně pojetí jednostranné, ovšem vyhovovalo všude tam, kde se Polybios zabývá zahraničně politickými a vo-

jenskými akcemi. Machiavelli mohl použít tohoto pojetí příčinnosti v obdobných případech. Jakmile se však zabýval vnitřním stavem společnosti, zkoumal závislost vnitřní politiky na politice zahraniční a opačně, pak nutně musel shledat, že takovéto pojetí příčinnosti nedostačuje. Příčinu v takových případech možno zkoumat jen ve vztahu k výsledku politické akce, nýbrž i v souvislostech s jinými vztahy, jež lze vyjádřit pomocí jiných kategorií, např. formou a obsahem, možnostmi a skutečností, náhodou a nutností, většinou tedy kategoriemi, které pocházejí z Aristotelových přírodovědných spisů, a jimž se v pozdním středověku dostalo osobitě in-terpretace v averoistické filosofii.

V této souvislosti je nutno chápat širší základ Machiavelliho pojetí vztahu příčiny a účelu. Především není příčina pojímána jen v souvislosti s individuálním politickým jednáním, nýbrž podstatně širě jako důležitá komponenta účelného přetváření sociální a politické reality. Machiavelli např. vidí spojitost mezi účelovou politickou akcí, kterou identifikuje jako „virtù“ a pasivně daným osudem. Příznačně vidí ve „virtù“ formu a ve štěstí či osudu (fortuna) spatřuje „látku“;³² přitom pochopitelně politický substrát, proti němuž se „virtù“ zaměřuje, je produktem rozkladu staré formy a nutně podržuje i určité prvky dříve působící „virtù“. Politická akce se musí přizpůsobovat substrátu, který byl již dříve formován a který prochází nejrůznějšími historickými změnami. S tím souvisí i různorodost volby prostředků, jimiž nutno politické jednání realizovat. Machiavelli dokazuje, že prostředek, který v jednom případě pomáhá k úspěchu, se v odlišné situaci může projevit jako nevhodný.

Z hlediska vzájemného vztahu formy látky je posuzována i možnost zřízení jednotlivých státních forem. Předpoklad pro monarchii tvoří vnitřní diferenciaci společnosti, naopak předpokladem republiky je jistý stupeň společenské rovnosti.³³

Vztah formy a látky se projevuje ovšem i v jiných souvislostech, např. tam, kde Machiavelli zkoumá, jak si stát má udržet dobytá území, zda je lépe ponechat stávající poměry na dobytém území anebo provést jejich totální destrukci.³⁴

Vzájemným poměrem formy a látky je možno vysvětlit i vztahy zdánlivě disparátní, které nelze převést na jednu rovinu (například vztah mezi majetkem a c t n o s t í). Machiavelli uvažuje např. o vztahu „virtù“ a určité majetkové diferencovanosti, o vztahu „virtù“ a majetku vůbec; příklad římské šlechty, již více záleželo na majetku než na cti.³⁵ Národně vystupuje pak toto širší pojetí příčinnosti a její začleněnost mezi ostatní kategorie při analýzách širších historických souvislostí všude tam, kde Machiavelli zkoumá působení zákonů, funkci společenských institucí apod. Národný příklad nalezneme např. v Machiavelliho pojetí gracchovského zákonodárství.³⁶ Machiavelli hledá obecné příčiny vzniku tohoto zákonodárství. Lid brzy poté, co dosáhl zřízení instituce tribunů, usiloval o získání majetku a dalších čestných míst ve státě.

Gracchové, kteří se stali jeho mluvčím, využili staršího zákona, chtěli oslabit moc patriciů a posílit pozice lidu, rozdělit prostě půdu mezi plebeje. Agrární zákon před vystoupením Gracchů byl pouhou možností, Gracchové jej převedli do skutečnosti.

Dále Machiavelli zkoumá, jak se zákon projevil ve vztahu k substrátu římské společnosti. Zákony, jež ji měly změnit, jež měly zavést původní rovnost, nebyly s to substrát společnosti usměrnit v žádoucím směru a vedly k nepředvídaným důsledkům. Státní moc republiky byla rozkotána politickou nenávistí a nenávist se stala hnací silou římských dějin. Provázela pak jednání Mariovo, Sullovo, Pompé-

jovo a Caesarovo. Počaly tedy působit příčiny, jež bychom mohli v aristotelské terminologii nazvat materiálními příčinami, které zasáhly proti promyšlené politické akci. Zákon, kterým Gracchové chtěli odstranit překážky rozvoje lidovlády v Římě, vedl k opačným důsledkům, zvýšil obecné zlo.³⁷

Jestliže si Polybios byl vědom paradoxnosti následků lidské akce, rozporu mezi úmyslem a účinkem, pak Machiavelli tuto koncepci pročleňuje, hledá příčiny tohoto rozporu a podává širší jeho zdůvodnění. Zkoumá paradoxnost příčin a účinku lidské činnosti z hlediska reforem stávajících společenských poměrů v souvislosti se společenským zřízením a působením společenských institucí. Instituce, jež byly původně společnosti adekvátní, se postupně vyprazdňují a stávají se překážkou dalšího společenského rozvoje v případě, že nejsou v nich provedeny příslušné změny. A nejen to. Není-li vláda ochotna na určité nové jevy reagovat, nesmí se divit tomu, že pozbude své moci.

Machiavelli tedy zřetelně ukázal, že určité historické jevy jsou vpravdě relativní. Ovšem relativismu ovlivňuje především vysvětlení jednotlivých historických jevů, nikoliv jejich hodnocení. Machiavelli zkoumá např. otázku, kdy je možné hodnotit pozitivněji staré časy než dobu přítomnou. Má-li epocha vzestupnou tendenci, jsou-li i zákony dobré, je chvála starých časů neoprávněná.³⁸ Žijeme-li však v období úpadku určité politické formy, pak naopak má kladné hodnocení značné oprávnění. Machiavelli tedy počítá s relativismem jako nutným momentem při posouzení minulosti, ovšem nikdy jej neabsolutizuje. Přestože se s relativismem musí počítat, lze v dějinách vždy říci, co je dobré a co špatné. Nelze ovšem popřít, že v *Il Principe* je role relativismu znokhem větší než v *Discorsi*. Vůbec je nutno konstatovat, že všude tam, kde se zkoumá jen technika moci, je relativismus nutným určujícím fenoménem, neboť jediným měřítkem pro posouzení určitého jevu je vlastně jeho účinnost.

Z uvedeného je dále zřejmé, že i Machiavelliho cyklická teorie nemusí vést k mravnímu relativismu, spíše naopak. I poměrně úzké nepůvodní schéma vzestupu a rozkladu jednotlivých státních forem, pojetí, jež v polybiovské podobě v sobě tajilo prvky fatalistického relativismu, má pomoci nejen k analýze současného stavu italských států, ale i nalézt prostředky, jež mohou pomoci při řešení dané situace.

Machiavelli skýtá názorný příklad myslitele, jenž dovedl s naprostou důsledností převzít a přehodnotit základní kategorie, jež nalezl u největšího historika starověku. Učinil tak především pod tlakem nutnosti, soustřeďuje pozornost na vnitřní dějiny společnosti.

Tím se ovšem dostalo jednotlivým kategoriím nových možností aplikace, často pak i jiného smyslu a významu. Kategorií, jež u Polybia sloužily především k postižení výsledků vojenských a zahraničně politických akcí, je organicky použito při charakteristice společenských institucí, a to i tam, kde jde o vysvětlení jejich geneze. Právě v aplikaci základních kategorií je možno rozlišit meze Polybiova a Machiavelliho racionalismu. Polybios se velmi radikálně postavil proti pojetí dějin, jež by ve velkých historických osobnostech vidělo jen hříčku osudu; zdaleka ovšem nepopírá, že by v dějinách nepůsobila i náhoda. Odtud požadavek hledat především příčiny a okolnosti jevů. Polybios považoval za nedůstojné vysvětlovat např. jednání slavných vojevůdců jen na základě náhody.

Naopak na místech, kde zkoumá zákonitost ve vývoji státních celků, vyjadřuje se poměrně vágně, prakticky chce podat jen důkaz, že římská světová moc nevznikla náhodou; jeví se mu jako projev zákonitosti.

Machiavelli tedy rozšiřuje sféru kategorií užívaných Polybiem; stávají se mu měřítkem pro posouzení jednotlivých států. Státy, u jejichž počátku nestála promyšlená politická akce, nýbrž náhoda, jsou podle jeho mínění méněcenné i po další dobu svého trvání. Důrazem na genezi jednotlivých institucí, analýzou vztahu vnitřní a zahraniční politiky, důkazem, že zahraniční politika závisí na vnitřním uspořádání společnosti, otevírá se u Machiavelliho pro „ratio“ nová oblast, jež Polybiovi byla neznámá.